

Ἡ Ἐπικαιρότητα τοῦ Παπαδιαμάντη

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΜΟΡΦΟΥ ΝΕΟΦΥΤΟΥ

Ὄταν ὁ Παπαδιαμάντης κάνει τὴν ἐμφάνισή του στὴ λογοτεχνία, περίπου πενήντα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ πορεία αὐτοῦ πὸν ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται Ἑλληνισμὸς ἔχει ἤδη κριθεῖ καὶ δρομολογηθεῖ.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ '21, ὀδήγησε στὴ δημιουργία ἑνὸς κράτους τὸ ὁποῖο περιοριζόταν σ' ἓνα μικρὸ κομματάκι τῆς ὑπόδουλης Ρωμηοσύνης, ἀφήνοντας ἐκτὸς συνόρων τὸ κύριο σῶμα τῆς. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα κράτος στὰ πρότυπα πὸν ὀνειρεύτηκε ὁ Κοραῆς, πὸν καταδίκασε τοὺς κατοίκους του σ' ἓναν διχασμὸ ταυτότητας ἀπὸ τὸν ὁποῖο δὲν ἔμελλαν νὰ ξεφύγουν. Ἐνα ἔθνος-κράτος στραμμένο ἔσσει πρὸς Δυσμάς, πὸν προσπαθοῦσε νὰ δημιουργήσει ἐκ τοῦ μηδενὸς μία καινούργια ταυτότητα, ἄλλην ἀπὸ ἐκείνη πὸν διαμόρφωσε ἡ Ρωμηοσύνη κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας μὲ ἐπίκεντρο τὴ Μητέρα Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐνα κράτος, δηλαδή, τοῦ ὁποῖου οἱ θεοσμοὶ ἦσαν –καὶ δυστυχῶς ἐξακολουθοῦν καὶ σήμερα νὰ εἶναι– σὲ ἀντίφαση μὲ τὴν ταυτότητα τῶν κατοίκων του.

Ὄταν λοιπὸν ὁ Παπαδιαμάντης καταφθάει ἀπὸ τὴν Σκιάθο στὴν Ἀθήνα, ὁ Ἑλληνισμὸς εἶναι ἤδη ἔρμαιο ἑνὸς μεγάλου σπαραγμοῦ: ἀπὸ τὴ μία οἱ δυνάμεις τοῦ ἐκδυτικισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ μεγάλη σιωπηλὴ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ πὸν ἐξακολουθεῖ νὰ βλέπει τὴν ὑπόθεση τῆς ταυτότητας ὄχι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ κρατικοῦ διαβατηρίου ἀλλὰ τῆς καρδιάς.

Κι ὅπως ἦταν φυσικό, τὸ σκηνικὸ αὐτοῦ τοῦ σπαραγμοῦ ἦταν ἡ ἴδια ἡ πρωτεύουσα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἡ κρίση ἔμελλε νὰ ἐξακτινωθεῖ σιγὰ σιγὰ πρὸς κάθε γωνιὰ τοῦ νέου κράτους. Ὁ νεαρὸς Παπαδιαμάντης ἔρχεται σὲ μία πόλη πὸν εἶναι ὁ δίαυλος τοῦ ραγδαίου καὶ ἐν πολλοῖς ἐξαναγκαστικοῦ ἐκδυτικισμοῦ, μία πόλη στὴν ὁποία συντελεῖται ἓνας πολιτισμικὸς ξεριζωμὸς. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν, ἡ συνάντηση αὐτὴ νὰ λάβει τὶς διαστάσεις ἑνὸς κλονισμοῦ. Ὁ Παπαδιαμάντης νοιώθει τελείως ξένος, ἐξόριστος σχεδόν, στὴν ἄξενη πόλη τῶν Ἀθηνῶν. Γράφει σχετικὰ: «Φεῦ! Τίς μοι δώσοι ὕδωρ καὶ δάκρυα; Ἀπὸ τὸν τόπον ἐκείνον τῆς δοκιμασίας καὶ τὸν τόπον τῆς μακρᾶς ἀναφυχῆς, ἦλθα εἰς τὸν τόπον τῆς καταδίκης –ὄπου ἀπὸ πολλοῦ σύρω τὸν σταυρόν μου, μὴ ἔχων πλέον

δυνάμεις νὰ βαστάζω- εἰς τὴν πόλιν τῆς δουλοπαροικίας καὶ τῶν πλουτοκρατῶν»¹.

Ὡς ἄνθρωπος τῆς Ἀνατολῆς, μὲ βιωματικὴ σχέση μετὰ τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, τὴν Ἐκκλησία-κοινότητα, ἔξω ἀπὸ τὴν ὁποία τίποτα δὲν εἶναι νοητό, ὁ Παπαδιαμάντης ὄχι μόνον ἀντιλαμβάνεται καὶ βιώνει αὐτὸ τὸν διχασμό, ἀλλὰ καὶ τοποθετεῖται ξεκάθαρα μέσα ἀπὸ ὅλο τὸ ἔργο του ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς ταυτότητας τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆ, βέβαια, δὲν εἶναι πολιτικὴ, ὅπως προσπαθοῦν νὰ στοιχειοθετήσουν μερικὲς σύγχρονες ἀναγνώσεις τοῦ ἔργου του, οἱ ὁποῖες ἄλλοτε τὸν χαρακτηρίζουν σάν «ὀπαδὸ τοῦ λαοῦ» κι ἄλλοτε σάν «συντηρητικὸ». Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἦταν πολιτικὸς, καὶ ἡ πολιτικὴ δὲν ἦταν ἀνάμεσα στὰ πρώτιστά του ἐνδιαφέροντα. Ἦταν πρωτίστως δημιουργός. Καὶ ὡς δημιουργὸς πρόβαλε μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο του μίαν ἐνιαίαν ταυτότητα, τὴν ταυτότητα τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας τὰ πρακτικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ζητήματα δὲν μποροῦν νὰ διαχωριστοῦν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐμπειρία καὶ πραγματικότητα.

Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν γιὰ ἓναν τέτοιο ἄνθρωπο νὰ βλέπει τὰ πραγματικὰ ὄρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ νὰ γράφει ὅτι «ἡ χώρα αὕτη ἠλευθερώθη ἐπιτηδες διὰ νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι δὲν ἦτο ἱκανὴ πρὸς αὐτοδιοίκησιν»². Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐπειδὴ ὁ Παπαδιαμάντης εἶχε ὀρθόδοξη ματιά, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι φαντασιόπληκτος ἢ ιδεολόγος, καταλάβαινε ὅτι αὐτὸ ποῦ προέβαλλε μὲ τὸ ἔργο του ὡς ἀντίποδα, ἡ Ἀνατολή, δὲν τίθεται ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα ἢ ιδεολογικὸ αἴτημα: «Ἡ ταλαίπωρος Ἀνατολή ὑπῆρξε καὶ τότε, ὡς τώρα καὶ πάντοτε, ὑπὸ τε γεωγραφικὴν καὶ κοινωνικὴν, ὑπὸ πολιτικὴν καὶ θρησκευτικὴν ἔποψιν, ἄφρακτος ἀμπελών. Ἄλλ' ὁ Χριστὸς ὀμιλεῖ περὶ τινος μελλούσης ἡμέρας, ὅτε θὰ ἔλθῃ ὁ κύριος τοῦ ἀμπελώνος»³. Ἀπὸ τὴ μίαν λοιπὸν οἱ πολιτικάντηδες καὶ οἱ κάθε λογῆς ἐσυγχρονιστὲς ποῦ θέλουν νὰ κάνουν τὴν Ἑλλάδα φράγκικο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἓνα ξεφραγο ἀμπέλι, ἡ Ἀνατολή, ποῦ ἡ δύναμή της ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται καὶ δὲν ἔχει τίποτα ἄλλο γιὰ νὰ πιαστεῖ, πέρα ἀπὸ τὴν ἐλπίδα τῆς στὸν Χριστό.

Ἀνάμεσα στὰ δύο, ὁ Παπαδιαμάντης ἐπιλέγει προφανῶς τὸ ξεφραγο ἀμπέλι. Ἐνα πολὺ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐπὶ τούτου εἶναι ἡ στάση του κατὰ

1. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Δ., *Ἄπαντα, Νεκρὸν θεμα*, τ. 4, σ. 578.

2. Βαρδιάνος στὰ *Σπόρκα*, τ. 2, σ. 571.

3. Βαρδιάνος στὰ *Σπόρκα*, τ. 2, σ. 569.

την διοργάνωση τῶν πρώτων Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων στήν Ἀθήνα, στὰ 1896. Μέσα σ' ἓνα κλίμα τυφλῆς ἐλληνολατρίας καὶ ἐντονότατης προγονοπληξίας, πού παρέπεμπε κυρίως στήν εἰκόνα τῆς Ἑλλάδας ὅπως καλλιεργήθηκε ἀπὸ τὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ, ὁ Παπαδιαμάντης μετέχει σ' ἓνα ἀφιερωματικὸ λεύκωμα πού κυκλοφορεῖ ἢ ἐφημερίδα Ἀκρόπολις ἐπ' εὐκαιρία τῶν ἀγῶνων, μὲ δύο ἄρθρα πού πᾶνε τελείως κόντρα στὸ ρεῦμα. Οἱ τίτλοι μιλοῦν ἀπὸ μόνου τους: «Αἱ Ἀθῆναι ὡς ἀνατολικὴ πόλις»⁴ καὶ «Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων». Στὸ δεύτερο ἀπὸ αὐτά, ὁ Παπαδιαμάντης στηλιτεύει ἐντονότατα τὸ γενικότερο πιθηκισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, γράφοντας χαρακτηριστικά: «*Νὰ παύσῃ π.χ. ἡ συστηματικὴ περιφρόνησις τῆς θρησκείας ἐκ μέρους τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν, ἐπιστημόνων, λογίων, δημοσιογράφων καὶ ἄλλων. Ἡ λεγομένη ἀνωτέρα τάξις νὰ συμμορφωθῆ μὲ τὰ ἔθιμα τῆς χώρας, ἂν θέλῃ νὰ ἐγκλιματισθῆ ἐδῶ. Νὰ γίνῃ προστάτης τῶν πατριῶν, ὄχι διώκτρια. Νὰ ἀσπασθῆ καὶ νὰ ἐγκολπωθῆ τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις. Νὰ μὴν περιφρονεῖ ἀναφανδὸν ὅ,τι παλαιόν, ὅ,τι ἐγχώριον, ὅ,τι ἐλληνικόν. Νὰ καταπολεμηθῆ ὁ ξενισμὸς, ὁ πιθηκισμὸς, ὁ φραγκισμὸς. Νὰ μὴν νοθεύονται τὰ θρησκευτικὰ καὶ οἰκογενειακὰ ἔθιμα. Νὰ καλλιεργηθῆ ἡ σεμνοπρεπὴς βυζαντινὴ παράδοσις εἰς τὴν λατρείαν, εἰς τὴν διακόμησιν τῶν ναῶν, τὴν μουσικὴν καὶ τὴν ζωγραφικὴν. Νὰ μὴ μιμώμεθα πότε τοὺς Παπιστὰς καὶ πότε τοὺς Προτεστάντας. Νὰ μὴν χάσκωμεν πρὸς τὰ ξένα. Νὰ στέργωμεν καὶ νὰ τιμῶμεν τὰ πάτρια*»⁵.

Ὁ ὀρίζοντας τῆς τέχνης τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι λοιπὸν ἐκεῖνος τῆς παράδοσης. Ὡστόσο, ὅπως εἶπαμε, ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν προβάλλεται ὡς πολιτικὸ πρόγραμμα ἢ ὡς ἰδεολογία, ὅπως συμβαίνει συχνὰ μὲ μερικοὺς «παραδοσιακοὺς» ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ παράδοση εἶναι βίωμα. Βίωμα τὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἔζησε στοὺς κόλπους τῆς μικρῆς σκιαθίτικης κοινωνίας, ἢ ὁποία σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις της ἦταν ταυτισμένη μὲ τὴν ἐκκλησία. Στρέφει λοιπὸν τὴν τέχνη του πρὸς τὴν γενέθλια κοινότητα, ἀναζητώντας μὲσφ τῆς λογοτεχνίας νὰ ἐνωθῆ μὲ τὸ βιωματικὸ ὑπόστρωμα τῆς παράδοσης. Ἡ πυξίδα τοῦ Σκιαθίτη εἶναι σταθερὰ προσανατολισμένη πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς τὴν κοινότητα. Ἐκκλησία. Αὐτὴ εἶναι ἡ ταυτότητά του κι αὐτὴν ἀποκαλεῖ «γένος».

Ὡστόσο, ἡ ἐπικέντρωση τοῦ Παπαδιαμάντη στήν ζωὴ τῆς γενέθλιας κοινότητας δὲν ἔχει τίποτα τὸ νοσταλγικὸ ἢ τὸ ἐξιδανικευτικὸ. Εἶναι προσέγγιση

4. *Αἱ Ἀθῆναι ὡς ἀνατολικὴ πόλις*, τ. 5, σ. 270.

5. *Ἱερεῖς τῶν πόλεων καὶ ἱερεῖς τῶν χωρίων*, τ. 5, σ. 198.

ἀπόλυτα ρεαλιστική, δείχνοντας τόσο τὴν καλὴ ὅσο καὶ τὴν κακὴ πλευρὰ τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ἀλιεῖς, οἱ αἰπόλοι καὶ τὰ γραῖδια ποὺ παρουσιάζει ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν εἶναι ἐξιδανικευμένοι χαρακτήρες. Εἶναι ἄνθρωποι ἀληθινοί, ποὺ προσκομίζουν τὴν ἀτέλειά τους στὴν ἐκκλησία. Ὁ κόσμος τοῦ νησιοῦ δὲν εἶναι ὁμορφος καὶ ἠθικὸς κι ἀξιομίμητος. Μαζὶ μὲ τὴν καλοσύνη καὶ τὴν ἀγιότητα, ἡ παπαδιαμαντικὴ κοινότητα ἐξωτερικεύει καὶ τὰ ἄγρια πάθη τῆς, τίς ἀνθρώπινες ἀστοχίες, ποὺ δὲν ὑστεροῦν σὲ ἔνταση καὶ κακία ἀπὸ ἐκεῖνα ὁποιασδήποτε ἄλλης κοινωνίας. Ἡ διαφορὰ ἐγκνεται στὸ ὅτι στὴ λογοτεχνικὴ πολίχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, ὅλα βαίνουν πρὸς ἐκκλησιασμόν. Τὸ κακὸ δὲν παρουσιάζεται ὡς αὐτονομημένο ἰδίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ, ἀκόμα καὶ σὲ ἀκραῖες περιπτώσεις, ὅπως τῆς φόνισσας Φραγκογιαννοῦς, τὸ κακὸ εἶναι μία διαστροφή τῆς φύσης ποὺ δὲν ἀφήνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ζήσει ὡς ἄνθρωπος καί, σὲ περίπτωσι ποὺ δὲν ὑπάρχει ἀνάληψη, τὸν ὀδηγεῖ στὴν καταστροφή.

Οἱ προσανατολισμοὶ αὐτοὶ τοῦ Παπαδιαμάντη ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσουν τὸν χλευασμὸ καὶ τὴν ἀπόρριψη ἀπὸ μέρους μιᾶς ἰδεολογικᾶ προσανατολισμένης κριτικῆς, ἡ ὁποία τὸν εἶδε εἴτε σὰν ἀπλὸ ἠθογράφο, εἴτε σὰν ὀπισθοδρομικὸ καὶ παρηκμασμένο ἄνθρωπο ποὺ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴ ζωὴ. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω τὰ παραδείγματα τῶν ἱστορικῶν τῆς λογοτεχνίας Κ.Θ. Δημαρᾶ καὶ Γιάννη Κορδάτου. Ὁ μὲν Δημαρᾶς λέει γιὰ τὸν Παπαδιαμάντη: «Εἶναι συντηρητικὸς· τὸ θρησκευόμενο Βυζάντιο σὲ στιγμὲς παρακμῆς. Μίσος γιὰ τοὺς Φράγκους, ἀποστροφή γιὰ κάθε νεωτερισμὸ. (...) Ἐνας κόσμος κλειστός, εὐχάριστος στὴν πρώτη ἐπαφὴ καὶ ἀποπνικτικὸς στὴ διάρκειά του»⁶. Ὁ δὲ Κορδάτος, σημειώνει: «Ὅποιοι διαβάσει τὰ μυθιστορήματα καὶ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη χωρὶς παρωπίδες, θὰ βγάλει τὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Σκιαθίτης συγγραφέας εἶχε συντηρητικὲς ἰδέες»⁷· ἢ ἀκόμα: «Ὅπως εἶναι διαπιστωμένο, ὁ Παπαδιαμάντης φοροῦσε τίς παρωπίδες τοῦ θρησκόληπτου. Ἡ θρησκοληψία του στάθηκε τροχοπέδη στὴν καλλιτεχνικὴ του δημιουργία»⁸.

Παρ' ὅλ' αὐτὰ, ὁ Παπαδιαμάντης ἀποτελεῖ μία μοναδικὴ περίπτωσι διορατικότητας γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Θέτει τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνισμοῦ πέρα ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τοὺς θεσμοὺς. Ἀντιλαμβάνεται ὅτι ἡ ἐπιβίωσι καὶ ἡ σωτηρία τοῦ γένους, δὲν πρόκειται νὰ ἔρθει ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τίς πολιτικὲς ἰδεολογίες, ἀλλὰ

6. ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ., *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 1978, σ. 204.

7. ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ., *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Τόμος Α', 1962, σ. 335.

8. Ὁ.π., σ. 337.

ἀπὸ τῆ συνέχιση τῆς ζώσας ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, ἡ ὁποία καὶ τὸν στήριξε κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας. Γι' αὐτό, ὁ ἴδιος ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι ἀπολύτως σαφῆς ὅσον ἀφορᾷ τὴ στόχευση τοῦ δημιουργικοῦ του ἔργου. Σχολιάζοντας τὰ γραφτά του, εἰδικὰ ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται στὶς μεγάλες ἐκκλησιαστικὲς ἐορτές, λέει τὰ ἑξῆς: «*Ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τῶν ὑπ' ἐμοῦ γραφέντων ἐορτασίμων διηγημάτων ἔχουσιν, ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁ λατινικὸς ὄρος, a priori τὴν ὑπόθεσιν, εἶναι δηλαδὴ μᾶλλον θρησκευτικά*»⁹. Ἐνῶ γιὰ τὴ συγγραφικὴ του ἀποστολὴ σημειώνει τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ: «*Τὸ ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καὶ ἀναπνέω καὶ σωφρονῶ, δὲν θὰ παύσω πάντοτε, ἰδίως δὲ κατὰ τὰς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νὰ ὑμῶν μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου...*»¹⁰

Ὁ στόχος τοῦ Παπαδιαμάντη δὲν εἶναι ἡ ἠθογραφικὴ ἀναπαράσταση μίας μικροκοινωνίας ποὺ ἔχει παρέλθει, ἀλλὰ ἡ ἀναβάπτιση στὸ ζωντανὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος, ὅπως διασώθηκε μέσα ἀπὸ τὴ λαϊκὴ παράδοση καὶ τὴν κοινοτικὴ εὐσέβεια. Ὁ ὀρίζοντας τῆς τέχνης του εἶναι σαφῶς θεολογικός, ἀντλώντας ἀπὸ τὴν κολλυβαδικὴ παράδοση καὶ τὴ λαϊκὴ εὐσέβεια. Τὸ «*νὰ ὑμῶν μετὰ λατρείας τὸν Χριστὸν μου*» ποὺ θέτει ὡς στόχο τῆς λογοτεχνίας του, ἀποτελεῖ μίαν ὀρθόδοξὴ θεώρηση γιὰ τὴν ἴδια τὴν τέχνη, μίαν θεώρηση τῆς τέχνης ἀπὸ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ σκοπιὰ.

Ἐνῶ λοιπὸν γύρω του καὶ στὰ μυαλὰ τῶν συγχρόνων του μορφωμένων διαμορφωνόταν ἕνας κρατικὸς ἐθνικισμὸς, ὁ Παπαδιαμάντης στρέφει πεισματικὰ τὴν ἀναζητήσή του ὄχι πρὸς τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀνάδειξη τοῦ μερικοῦ, τοῦ ἐπιμέρους. Ἡ μικρὴ κοινωνία πρὸς τὴν ὁποία στρέφει τὸ βλέμμα τῆς τέχνης του, ἀναδεικνύεται ἔτσι σὲ κρύπτη ἀνεκτίμητων θησαυρῶν.

Κι αὐτός, νομίζω, εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ λογοτεχνία τοῦ Παπαδιαμάντη ἐπιβίωσε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἐπίκαιρη. Ἄν ἦταν μίαν λογοτεχνία ποὺ περιγράφει ἀπλῶς τὴν κοινοτικὴ ζωὴ ποὺ χάνεται, ἂν ἦταν ἀπλῶς νοσταλγία γιὰ ἕναν κοινωνικὸ τύπο ποὺ δὲν ἄντεχε στὴν ἀναμέτρηση μὲ τὴ νεωτερικότητα, θὰ εἶχε ἐξαφανιστεῖ καὶ ξεχαστεῖ, ὅπως συνέβη μὲ τὸ ἔργο πολλῶν συγγραφέων τῆς ἴδιας ἐποχῆς. Ὁ ταπεινὸς ἐπιφυλλιδογράφος, ὅμως, ὁ ὁποῖος δὲν εὐτύχησε νὰ δεῖ ὅσο ζοῦσε ἕνα ἔργο του τυπωμένο μὲ σταχωμένο ἐξώφυλλο, ὄχι μόνο δὲν ἐξαφανίστηκε, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀκόμα ἐδῶ καὶ νὰ ἀποτελεῖ μίαν πρόκληση γιὰ τὴ σύγχρονη ἐποχή.

9. *Λαμπριάτικος ψάλτης*, τ. 2, σσ. 514-515.

10. *Λαμπριάτικος ψάλτης*, τ. 2, σ. 517.

Λόγω ἀκριβῶς τῆς βιωματικῆς του σχέσης, σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο ψάχνει συνεχῶς τρόπους γιὰ νὰ κρατηθεῖ σὲ κοινωνία μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση, ἀκόμα καὶ μέσα στὴν ἔρημο τῆς Ἀθήνας. Στὰ 1887 ἀνακαλύπτει τὶς ἀγρουνιές πού γίνονται στὸ ἐκκλησιάκι τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, στὸ Μοναστηράκι, μὲ ἐπίκεντρο τὸν παπα-Νικόλα Πλανᾶ, τὸν μετέπειτα Ἅγιο Νικόλαο. Εἶναι ἄραγε τυχαῖο πὺ ἡ συνάντηση αὐτὴ συμπίπτει μὲ μία μεγάλη στροφή στὴ λογοτεχνικὴ του πορεία; Ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ μυθιστορηματός του *Χριστὸς Μηλιόνης*, τὸ 1885, μέχρι τὸ πρῶτο του διήγημα, τὸ *Χριστόψωμο*, τὸ 1887, μεσολαβεῖ μία διαιτία σιωπῆς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας φαίνεται νὰ συντελέστηκε μία ἀποφασιστικὴ στροφή στὴ δημιουργικὴ του πορεία. Ἡ στροφή αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ Ἁγίου Ἐλισσαίου, ὅπου ἀναλαμβάνει ὡς δεξιὸς ψάλτης, ψάλλοντας στὶς ἀγρουνιές τοῦ παπᾶ Νικόλα. Ἀπὸ ἐκείνη τὴ στιγμή, ἐγκαταλείπει τὸ μυθιστόρημα (ἀφοῦ εἶχε ἤδη γράψει τοὺς *Ἐμπόρους τῶν ἔθνῶν*, τὴ *Γυφτοπούλα*, κ.λπ.), πὺ ἐκινεῖτο στὰ πρότυπα τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ γενικὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνικῆς παράδοσης καὶ στρέφεται πρὸς τὴ μορφὴ τῶν σύντομων διηγημάτων πὺ ξέρουμε.

Φυσικὸ ἦταν, ἐπίσης, στὸ βαθμὸ πὺ ἡ παραδοσιακὴ εὐσέβεια βρισκόταν περίπου ὑπὸ διωγμὸν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, νὰ υἱοθετεῖ καὶ μία στάση πὺ ἀπὸ μερικὸς σήμερα θεωρεῖται ὡς ἀτεγκτὴ, ἀπέναντι σὲ ὅ,τιδήποτε νοθεύει ἢ ἀπειλεῖ τὴν παράδοση. Ἦταν ἀσυμβίβαστος, γιὰ παράδειγμα, σὲ θέματα λατρευτικῆς τάξης, ψαλμωδίας καὶ γενικότερα λειτουργικοῦ ἤθους, διαβλέποντας καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ κίνδυνος προερχόταν ἀπὸ τοὺς μορφωμένους καὶ τοὺς κάθε λογῆς ἀναμορφωτές. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸ Πάσχα τοῦ 1887, ὅταν ἀναζητώντας νὰ γιορτάσει τὴν Ἀνάσταση ἀνάμεσα σ' ἓνα ταπεινὸ ἐκκλησιαστικὸν, πηγαίνει στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς. Οἱ ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ἦσαν οἱ ἐξῆς: «*Εὐρέθησαν ἑπτὰ ἢ ὀκτὼ αὐτοσχέδιοι ψάλται (...) ἦσαν εὐρωστοὶ χωρικοὶ νεανίαι καὶ δὲν τὰ ἔλεγον μὲν ἀπταιστως, ἀλλὰ δὲν τὰ ἐδολοφόνουν ἀσυνειδήτως. Μόνον εἶς παραφώνως καὶ ἀτάκτως ἔψαλλεν καὶ οὗτος ἦτο διδάκτωρ τῆς νομικῆς*»¹¹. Ὅσο γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, τῆς ὁποίας ἦταν γνώστης καὶ λάτρης, ἡ διεισδυτικὴ του ματιὰ βάζει καὶ πάλι τὰ πράγματα στὴ θέση τους: «*Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ εἶναι τόσον ἑλληνικὴ ὅσον πρέπει νὰ εἶναι. Οὕτε ἡμεῖς τὴν θέλωμεν, οὕτε τὴν φανταζόμεθα, ὡς αὐτὴν τὴν μουσικὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἀλλ' εἶναι ἡ μόνη γνησίᾳ καὶ ἡ μόνη ὑπάρχουσα. Καὶ δι'*

11. Ὁ Ἐπιτάφιος καὶ ἡ Ἀνάστασις εἰς τὰ χωρία, τ. 5, σ. 121.

ἡμᾶς, ἐὰν δὲν εἶναι ἡ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων, εἶναι ἡ μουσικὴ τῶν ἀγγέλων». Λόγια παρηγοριᾶς γιὰ ὄσους σήμερον ἐπιμένουν νὰ διακονοῦν ἀόκνως καὶ μὲ τὸ ἴδιο μεράκι τὴν μουσικὴ αὐτὴ τῶν ἀγγέλων.

Ἡ ἐπιχειρούμενη ἰσοπέδωση τῆς βυζαντινῆς παράδοσης καὶ ἡ κατασκευὴ ἐνὸς μυθεύματος περὶ ἐθνικῶν καταβολῶν ποὺ θέλει τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες κατ' εὐθειᾶν συνεχιστὲς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, προκαλεῖ τὰ πικρὰ του σχολια: «Μὴ θρησκευτικὰ πρὸς Θεοῦ! Τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος δὲν εἶναι βυζαντινοί, ἐννοήσατε; Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες εἶναι κατ' εὐθειᾶν διάδοχοι τῶν ἀρχαίων. Ἔπειτα ἐπολιτίσθησαν, ἐπροόδευσαν καὶ αὐτοί. Συμβαδίζουν μὲ τ' ἄλλα ἔθνη»¹². Καὶ δὲν διστάζει βέβαια νὰ ἐντοπίσει τὸ πρόβλημα στὶς ἀνώτερες τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, στοὺς «φωτισμένους» καὶ κρατικοδίαιτους τῆς ἐποχῆς του, οἱ ὅποιοι μεταλαμπαδεύουν τὰ εὐρωπαϊκὰ φῶτα στὴν Ἑλλάδα: «Τόσοι σοφοὶ ἄνδρες, φωστῆρες ἐξ Ἑσπερίας ἀνατείλαντες, μὲ τόσον παχεῖς μισθοὺς, καὶ νὰ μὴν μεταγγίσουν ὀλίγον ἀθειῶτικὸν πνεῦμα εἰς τὴν Ἑλλάδα;»¹³ Καὶ ἐδῶ ὁ Παπαδιαμάντης ἀναφέρεται φυσικὰ στὸν ἐξ Εὐρώπης εἰσαγόμενον ἀθεισμό, ποὺ προηγήθηκε καὶ ἐν πολλοῖς ἐτόίμασε τὸν δρόμο τοῦ μπολσεβικικοῦ ἀθεισμοῦ. Τὰ ὅσα ἀφοροῦν τὸ κράτος καὶ τὴ δημόσια ζωὴ τῆς τότε Ἑλλάδας, συμπυκνώνονται ἴσως στὴν περιβόητη φράση τοῦ Παπαδιαμάντη: «Ἔως πότε θὰ εἴμεθα ἀχαρακτήριστοι Γραικύλοι;»¹⁴

Ἀπὸ τὸν ἔλεγχο αὐτὸ δὲν ἐξαιρεῖται, κάποιες φορές, καὶ ὁ κληρὸς, κατὰ κανόνα ὁ ἀνώτερος κληρὸς. Ἐνῶ οἱ ταπεινοὶ ἱερεῖς τῶν χωριῶν ἀπολαμβάνουν μία ἀξιοσέβαστη θέση στὸν παπαδιαμαντικὸ κόσμο, ὡς πραγματικοὶ ποιμένες ταυτισμένοι μὲ τὴ ζωὴ τῆς κοινότητάς τους, κάποιον δεσποτάδες ἐκτίθενται γιὰ τὶς ἀπολυταρχικὲς τους τάσεις καὶ τὴν προσκόλλησή τους στὸν πλοῦτο καὶ τὴν πολυτέλεια, ἐνῶ στιγματίζεται ἐντονότατα ἡ μάστιγα τῆς σιμωνίας.

Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ τέχνη τοῦ Παπαδιαμάντη, στὴν ὥριμή της φάση, δηλαδὴ μετὰ τὴ στροφή πρὸς τὸ διήγημα, θὰ ἀποτελέσει τὴν πρώτη ἴσως συνειδητὴ ἀναίρεση τῆς ρομαντικῆς φαντασίας στὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Ἄς θυμηθοῦμε τὸ πλήρες σημασίαις σχολίό του στὸν Λαμπριάτικο ψάλτη: «ἔπειτα οὐδαμοῦ σχεδὸν θὰ εὔρητε ὅτι ἐπεζήτησα βεβιασμένην θέσιν ἢ πλοκήν, ὅπως γαλβανίσω τὴν περιέργεια τοῦ ἀναγνώστου»¹⁵. Ἡ ἐπικέντρωση τῆς ἀφήγησής του στὸν νη-

12. Λαμπριάτικος ψάλτης, τ. 2, σ. 515.

13. Μεγαλείων ὀψώνια, τ. 4, σ. 427.

14. Ἡ κάλτσα τῆς Νώενας, τ. 4, σ. 194.

15. Λαμπριάτικος ψάλτης, τ. 2, σ. 514.

σιωπικό κόσμο, διακρίνεται από έναν ρεαλισμό που ήταν άγνωστος μέχρι τότε στα γράμματα, θα τολμούσα να πω έναν ορθόδοξο ρεαλισμό. Τα θέματά του τα άντλει κατά κανόνα από την καθημερινή ζωή του νησιού και πολλές φορές είναι τόσο εύτελη που σε μία ρομαντική θέαση των πραγμάτων δεν θα ήταν καν θέματα για αφήγηση. Οί ήρωές του είναι άνθρωποι συνηθισμένοι, κατά κανόνα άσημοι, ψαράδες, γριούλες, άμόρφωτοι παπάδες, που η ρομαντική λογοτεχνία δεν θα καταδεχόταν να τους πάρει στα σοβαρά. Αυτή η συμπεριφορά έχει ένα μήνυμα που είναι κατεπείγουσας σημασίας για μας σήμερα όπου οί σύγχρονοι τύρανοι μας, οί κάθε λογής όθόνες και τὰ ηλεκτρονικά μέσα, διαμορφώνουν ένα φανταστικό κόσμο, ό όποιος σιγά σιγά τείνει να καλύψει ύπουλα την πραγματικότητα, τείνει να μας εισάγει σε μία φαντασία, σε μία είκονική δήθεν πραγματικότητα, καθιστώντας μας ανάπηρους να ζήσουμε την των πραγμάτων αλήθειαν, δηλαδή την πραγματικότητα του ουρανού και τής γής.

Όσο για τó μεγάλο κάλλος τής τέχνης του Παπαδιαμάντη, τή γλώσσα του (που σήμερα φρόντισαν τὰ κράτη μας να μὴν μποροῦν να τὴν διαβάσουν οί νέες γενιές), τί να πῶ; Ἀποτελεῖ ἴσως τó πιό τρανό παράδειγμα ότι στην παράδοση που καλλιέργησε ἡ Ἐκκλησία κατά τούς αἰῶνες τής δουλείας, εἶχε λυθεῖ όμαλά τó γλωσσικό πρόβλημα –ἦ, για τὴν ἀκρίβεια, δὲν τέθηκε ποτέ. Στόν Παπαδιαμάντη δὲν ὑπάρχει δίλημμα ἐπιλογῆς, του τύπου που ἔθετε ό Κοραῆς, ό Ψυχάρης και ἄλλοι μορφωμένοι που καθόρισαν τὴν πορεία των γλωσσικῶν πραγμάτων στο ἑλλαδικό κράτος. Μέσα στο γλωσσικό του φρόνημα ἀφομοιώνονται ἀρμονικά και χωρὶς προσπάθεια τὰ ἀρχαῖα, τὰ βυζαντινά, μεσαιωνικά και νέα ἑλληνικά, ἀλλά και οί ξένες λέξεις, εἴτε ἀπό τίς εὐρωπαϊκές γλώσσες, εἴτε ἀπό τὰ τούρκικα ἢ τὰ ἀλβανικά.

Γιατί όμως είναι επίκαιρος και παρὼν σήμερα ό Παπαδιαμάντης;

Πρῶτ' ἀπ' όλα γι' αυτό τó αἶσθημα τής ξενιτείας που ἐνοιωθε όταν ἔφτασε ἀπό τó νησί του στην Ἀθήνα, που σήμερα είναι ἀκόμα πιό ἔντονο για όσους προσπαθοῦν να όρίσουν τὴ ζωὴ τους σε σχέση με τὴν Ἐκκλησία. Ξένοι και πάροικοι νοιώθουμε σήμερα κι ἐμεῖς μέσα στο σύγχρονο εἰκονικό κόσμο, όχι μόνο οί Μικρασιάτες πρόσφυγες του '22, όχι μόνο οί Κύπριοι πρόσφυγες του '74, και όχι μόνο στίς πόλεις ὅπως ἄλλοτε, ἀλλά και μέσα στα ἴδια τὰ χωριά μας πλέον.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τής κρίσης στρεφόμαστε πρὸς τόν Παπαδιαμάντη ἀκολουθώντας τὴν προτροπὴ του Ἐλύτη στο Ἄξιόν ἔστι «Μνημονεύετε Διονύσιο

Σολωμό και Άλέξανδρο Παπαδιαμάντη», γιατί ο Παπαδιαμάντης μᾶς μιλά για τη βαθύτερή μας ταυτότητα. Τὰ ἴδια θέματα πού ἔβρισκε ὁ Παπαδιαμάντης μπροστά του, μᾶς συντροφεύουν ἀπό τότε συνεχῶς καί τὰ ἀντιμετωπίζουμε καί σήμερα περίπου ἀναλλοίωτα καί ἴσως πολὺ πιὸ ἔντονα. Ἄν ἡ κρατική ἔνδεια καί ἀνεπάρκεια ἦταν ἐκκωφαντική τὴν ἐποχὴ τοῦ Παπαδιαμάντη, σήμερα ἔχει φτάσει στὸ μὴ παρέκει – τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καί στὴν Κύπρο. Τὸ ἔνδυμα τοῦ κράτους μας, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ντύσει...

«Οἱ Φυλακισμένοι καί οἱ ἄρρωστοι καταφεύγουν συχνὰ στὴν Ἁγία Γραφή καί μερικοὶ Ἕλληνες στὸν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη»¹⁶, λέει ὁ Χρῖστος Βακαλόπουλος. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, λέει ὁ Βακαλόπουλος, μοιάζει σ' αὐτὴ τὴ νωθρὴ περίοδο τῆς ἱστορίας του μὲ παγιδευμένο ζωντανὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο, ὅπως ἔγραφε ὁ Παπαδιαμάντης τὸ 1907 στὸ ἄρθρο Γλῶσσα καί κοινωνία, «ὄσο δὲν δύναται νὰ ζήσει δι' ἐνέσεων, τρόπον τινά, ἀπὸ κόνιν ἀρχαίων σκελετῶν καί μνημείων, ἄλλο τόσον δὲν δύναται νὰ ζήσει, εἰμὴ μόνον κακὴν καί νοσηρᾶν ζωὴν, τρεφόμενον μὲ τουρσιά καί μὲ κονσέρβας εὐρωπαϊκάς». Γι' αὐτὸ, καταλήγει ὁ Βακαλόπουλος, «μερικοὶ ἀπὸ μᾶς, χορτασμένοι καί πεινασμένοι ταυτόχρονα, πιάνονται τὴν ὕστατη στιγμή ἀπὸ τὸν Παπαδιαμάντη»¹⁷.

Ὁ Παπαδιαμάντης, δὲν εἶναι μία φυγὴ πρὸς τὰ ὀπίσω. Δὲν εἶναι νοσταλγία γιὰ τὰ περασμένα, ἀλλὰ ματιὰ στὸ μέλλον. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ δρατετεύσει ἢ νὰ κρυφτεῖ ἐν ὄψει τῆς νεωτερικότητας. Οὔτε κατηγορεῖ τὴ Δύση ἀπὸ ὀπισθοδρομικότητα ἢ φόβο. Ἐπειδὴ ὁμως ξέρεي ποιὸς εἶναι καί πού πάει, μπορεῖ νὰ ἀντιμετωπίζει κριτικὰ τὴ Δύση καί τίς ἀξίες τῆς.

Ὁ Παπαδιαμάντης εἶναι σήμερα πιὸ ἐπίκαιρος παρὰ ποτὲ καί ξαναβρίσκοντάς τον, ξαναβρίσκουμε τὸν ἑαυτό μας. Μᾶς καλεῖ νὰ κάνουμε μαζί του μία στροφή πρὸς τὰ ἐμπρός, δηλαδή πρὸς Ἀνατολάς, πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ ὅπου ἀνέτειλε τὸ Φῶς καί ἀπ' ὅπου τὸ ἀναμένουμε νὰ ἔρθει ξανά γιὰ νὰ φωτίσει τὸ ξέφραγο ἀμπέλι πὸν εἴμαστε.

Ἀντὶ ἄλλης κατακλείδας, θὰ ἠθελα νὰ παραθέσω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ ἓνα διήγημα τοῦ Παπαδιαμάντη, πὸν μᾶς εἰσάγει στὴν ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητας. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ διήγημα ὁ *Ξεπεσμένος δερβίσης*:

16. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΧΡ., «Ἡ ἱερὴ μελωδία τῆς πραγματικότητας», Ἀπὸ τὸ χάος στὸ χαρτί, Ἔστια, Ἀθήνα 1995, Ἐπιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, σ. 196.

17. Ὁ.π., σ. 197.

Τὸν ἄστεγο δερβίση, «ἐκείνην τὴν βραδιὰν τὸν εἶχε προσκαλέσει μία παρέα. Ἐπὶ ἢ ὀκτὼ φίλοι ἀχώριστοι. Ἀγαποῦσαν τὴν ζωὴν, τὰ νιάτα. Ὁ ἓνας ἀπ' αὐτοὺς ἔβαλλε γιουβέτσι κάθε βράδυ. Οἱ ἄλλοι ἔτρωγαν. (...) Ἀγαποῦσαν τὰ τραγούδια, τὰ ὄργανα. Ὁ Δερβίσης δὲν ἔπινε κρασί, ἔπινε μαστίχαν. Δερβισάδες ἦσαν κι αὐτοί. Τοῦ εἶπαν νὰ τραγουδήσῃ. Ἐτραγουδήσε. Τοῦ εἶπαν νὰ παίξῃ τὸ νάι. Ἐπαιξε. Δὲν τοὺς ἤρεσε. ὦ, αὐτὸς δὲν ἦτον ἀμανές. Δὲν ἦτον, ὅπως τὸν ἤξευραν αὐτοί. Ἄλλ' ὁ Δερβίσης τοὺς ἔλεγε τὸν καθ' αὐτὸ ἀμανέν. (...)

Τὸν ἀμανὲ τοῦ Δερβίση, ὅμως, τὸν ἤξευραν καὶ τὸν ἀναγνώρισαν, μέσα ἀπὸ τὸν ἦχο ποὺ ἀνέπεμπε τὸ ναὶ τὸ ἡμερον, τὸ ταπεινὸν καὶ πρᾶον, τὸ ναὶ τὸ φιλόανθρωπον, τὸν ἀναγνώρισαν λοιπὸν «τὰ βαρῆα τείχη καὶ οἱ ὀγκώδεις κίονες τοῦ Θεοσείου, ἢ στέγη ἢ μεγαλοβριθής», τὰ ὁποῖα «δὲν ἐξεπλάγησαν πρὸς τὴν φωνήν, πρὸς τὸ μέλος ἐκεῖνο. Τὴν ἐνθυμοῦντο, τὴν ἀνεγνώριζον. Καὶ ἄλλοτε τὴν εἶχον ἀκούσει. Καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας καὶ εἰς τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς. Ἡ μουσικὴ ἐκείνη δὲν ἦτο τόσο βάρβαρος, ὅσον ὑποτίθεται ὅτι εἶναι τὰ ἀσιατικὰ φύλα. Εἶχε στενὴν συγγένειαν μὲ τὰς ἀρχαίας ἀρμονίας, τὰς φρουγιστὶ καὶ λυδιστὶ»¹⁸.

18. ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ Α., «Ὁ ξεπεσμένος δερβίσης», ἜΑπαντα, τ. 3, ἐπιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ἀθήνα, Δόμος, 1989, σσ. 111-116.